

Ks. prof. dr hab. Wojciech Zawadzki
Instytut Historii
Uniwersytet Kard. Stefana Wyszyńskiego
Warszawa

Warszawa, 21 sierpnia 2023 r.

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Tomasza Grzebyka
pt. *Kwestie konfesyjne w kontaktach polsko-angielskich (i brytyjskich)*
w XVI i XVII wieku,
Rzeszów 2023, mps., stron 202.
(Kolegium Nauk Humanistycznych, Instytut Historii,
Uniwersytet Rzeszowski,
promotor ks. prof. dr hab. Stanisław Nabywaniec)

W latach 1971-2009 ukazało się w Polsce aż dziesięć wydań *Historii Anglii* Henryka Zinsa i z tego powodu książkę tę należy uznać za podstawową polskojęzyczną publikację dotyczącą dziejów tego kraju. Jest to jednak publikacja przestarzała i obarczona licznymi mankamentami charakterystycznymi dla dzieł wydawanych w PRL-u. Już w 2003 r. na łamach toruńskiego czasopisma *Klio* prof. Paweł Hanczewski wskazywał na potrzebę opracowania nowej syntezy dziejów Wielkiej Brytanii, ale takiej dotąd nie ma¹. Problematyka angielska pojawia się naturalnie w nowszych podręcznikach (np. M. Markiewicz, *Historia Polski 1492-1795*, Kraków 2007; *Historia Powszechna, Wiek XVI-XVIII*, red. K. Mikulski, J. Wijaczka, Warszawa 2012), jednak relacje polityczne między Anglią a Rzeczpospolitą w okresie nowożytnym nie zajmują w nich wiele miejsca. Jest to spowodowane przede wszystkim znaczną odległością dzielącą obydwa państwa i odmienną w przeszłości, używając współczesnej terminologii, geopolityką. Nadal centralne miejsce w polskiej historiografii zajmują wydarzenia dotyczące króla Henryka VIII i powstania anglikanizmu, próba restytuowania katolicyzmu przez Marię I Tudor i umocnienie protestantyzmu za panowania Elżbiety I Tudor, czyli dzieje Anglii w XVI w. Przedstawiona do recenzji dysertacja mgra

¹ P. Hanczewski, *O dalszy i dynamiczny rozwój : potrzeba nowej syntezy dziejów Wielkiej Brytanii*, „Klio”, Nr 4 (2003), s. 105-117.

Tomasza Grzebyka, wprawdzie często nawiązuje również do tej problematyki, ale jednocześnie przedstawia zupełnie nową perspektywę badawczą. Autor zajmuje się bowiem nieprzebadanymi dotąd relacjami społeczno-religijnymi pomiędzy Polską i Anglią w okresie nowożytnym. Ponadto Pan Grzebyk wnosi do naukowego obiegu w Polsce mało znane dokumenty źródłowe pochodzące z angielskich zasobów archiwalnych. Choćby tylko z tych dwóch powodów podjęta przez Pana Grzebyka problematyka badawcza jest uzasadniona i ważna.

Tytuł rozprawy został sformułowany poprawnie. Jasno określono w nim problem badawczy oraz okres dziejów będący przedmiotem analizy i opisu.

Przedstawiona do recenzji rozprawa doktorska składa się z czterech rozdziałów podzielonych na paragrafy i podpunkty oraz dołączonego na końcu pracy dwuczęściowego Aneksu.

Rozdział pierwszy zatytułowany *W Kręgu polityki i dyplomacji*, prezentuje na szerokim tle politycznym sprawy konfesyjne w relacjach angielsko-polskich w XVI i XVII w. Autor w tej części pracy naszkicował najpierw nowożytne przeobrażenia wyznaniowe w Anglii i w Rzeczypospolitej i ich ocenę przez elity polityczne obu państw, po czym szeroko omówił rolę spraw konfesyjnych we wzajemnych stosunkach politycznych, dyplomatycznych i planach dynastycznych. W rozdziale pierwszym odnajdujemy wiele istotnych informacji dotyczących relacji między obydwoma państwami w XVI i XVII w., przedstawionych niejednokrotnie w kontekście wydarzeń w innych państwach, w tym we Francji, Hiszpanii, Szwecji i Turcji.

Dwa kolejne rozdziały szczegółowo zajmują się dziejami reformacji i kontrreformacji w Anglii i Rzeczypospolitej w XVI-XVII w. Nie jest to jednak tradycyjny, spotykany w różnych podręcznikach i opracowaniach opis tych wydarzeń, ale oryginalne i bardzo interesujące spojrzenie na wzajemne relacje i oddziaływanie reformacji i kontrreformacji w obu państwach.

W drugim rozdziale mgr Grzebyk zaprezentował wkład polskich protestantów w rozwój reformacji na Wyspach Brytyjskich. W polskiej historiografii akcentowana jest szczególnie rola Jana Łaskiego, bratanka prymasa Polski, w recenzowanej dysertacji zaś wiele miejsca poświęcono związkom polskich socynianów i kalwinistów z angielskim protestantyzmem. Autor rozprawy nie pominął w tym rozdziale także kwestii angielsko-szkockich emigrantów osiadłych w Rzeczypospolitej, choć akurat ten fragment posiada wiele

braków, o czym będzie jeszcze mowa. Natomiast interesujący i mało znany jest satyryczny opis sytuacji religijnej w Polsce na kartach nowożytnej literatury w Anglii.

W rozdziale trzecim dotyczącym katolickiej reformy, Pan Tomasz Grzebyk skupił się zasadniczo na czterech zagadnieniach. Już na wstępie przywołana została postać kardynała Stanisława Hozjusza, niewątpliwie najwybitniejszego obrońcy polskiego katolicyzmu w XVI w., który, o czym zazwyczaj nie wspomina się w jego biografiach, miał doskonałe relacje z angielskimi katolikami a jego dzieła były w Anglii znane i poważane. Książki Stanisława Hozjusza, co wykazał Autor dysertacji, odegrały istotną rolę w obronie angielskiego katolicyzmu i w polemikach religijnych na Wyspach Brytyjskich. Kontynuacją tematyki hozjańskiej jest przedstawienie warmińskiego Braniewa, jako miejsca schronienia i kształcenia wielu Brytyjczyków od drugiej połowy XVI w., a także przybliżenie sylwetek dwóch wybitnych brytyjskich jezuitów, Bosgrave'a i Abercromby, którzy związali swoje losy z Rzeczpospolitą. Kolejne ważne zagadnienie omówione w trzecim rozdziale dotyczy martyrologium katolików na Wyspach Brytyjskich w XVI i XVII w. Ten paragraf trzeba czytać równolegle z Aneksem B na końcu dysertacji, w którym znajdziemy *Kalendarium wyroków oraz okoliczności śmierci angielskich katolików w czasach panowania dynastii Tudorów i Stuartów*. Warto, aby z tym fragmentem pracy zapoznali się rodzimi historycy i publicyści, którzy skrupulatnie wyszukują przykładów nietolerancji religijnej w dziejach nowożytnej Polski. Ostatni paragraf rozdziału trzeciego ukazuje rolę brytyjskich jezuitów w popularyzacji w Polsce wiedzy o sytuacji religijnej w Anglii i prześladowaniach tamtejszych katolików. Jest to nowa problematyka, nie podejmowana dotąd szerzej w polskiej literaturze. Należy zwrócić uwagę, że w spisie treści Autor nie wykazał trzech punktów zamieszczonych w rozprawie na stronach 89-95.

Czwarty rozdział recenzowanej dysertacji w całości poświęcony jest relacjom brytyjskich i polskich podróżników dotyczącym spraw wyznaniowych w obu krajach. Wprawdzie dzieła te są znane, a wiele z nich wydano także w polskim tłumaczeniu, jednak zasługą Pana Tomasza Grzebyka było syntetyczne przedstawienie problematyki religijnej zapisanej przez nowożytnych podróżników. Autor przytoczył wiele osobliwości wyznaniowych w Anglii i w Polsce, strukturę religijną tamtejszych społeczeństw, uwagi dotyczące sztuki i architektury sakralnej oraz spostrzeżenia o charakterze społeczno-religijnym, które z perspektywy minionych stuleci mają już walor dokumentacyjny. Również w tym rozdziale Autor nie wykazał kilku punktów, które znalazły się w dysertacji na stronach 117-127. Należy zwrócić też uwagę na błąd w tytule czwartego paragrafu.

Rozprawa doktorska posiada Wstęp i Zakończenie oraz Wykaz Bibliografii, stanowiące niezbędny element każdej pracy naukowej. W dwuczęściowym Aneksie, obok omówionego już martyrologium angielskich katolików nazwanego Aneksem B, znalazło się również kilka fragmentów angielskojęzycznych listów opatrzonych ich tłumaczeniem na język polski, które odnoszą się do spraw wyznaniowych w relacjach polsko-angielskich. Zbiór ten Autor nazwał Aneksem A. Ponieważ od strony formalnej jest to edycja tekstów źródłowych, należało zastosować metody stosowane przy wydawaniu takich dokumentów.

We Wstępie mgr Tomasz Grzebyk precyzyjnie określił podjęty cel badawczy, tj. wykazanie wpływu spraw wyznaniowych na kontakty angielsko-polskie w XVI i XVII w., zarówno na płaszczyźnie polityki międzynarodowej, jak i osobistych relacji mieszkańców Rzeczypospolitej i Wysp Brytyjskich (s. 8). Na str. 13 Autor przedstawił także metodologię zastosowaną w dysertacji, wskazując na pierwszeństwo metody analityczno-syntetycznej.

Praca napisana jest zasadniczo poprawną polszczyzną, ale jest w niej także sporo drobnych uchybień, powtórzeń i błędów literowych. Nasuwa się ogólna refleksja, że redakcja dysertacji przebiegała w pośpiechu i zabrakło czasu na ostateczną korektę tekstu. Na niektóre błędy pragnę jednak zwrócić szczególną uwagę: s. 33, 54, „Żydami” i „Żydzi” piszemy wielką literą; s. 36, 44, błąd rzeczowy. Od 1530 r. Zygmunt August nie był królewiczem, ale królem Polski koronowanym w formule *vivente rege*; s. 37, 44, Władysław Waza przed objęciem tronu nie był księciem, lecz królewiczem; s. 44, powinno być król duński; s. 51, 52, powinno być arian, socynian, braci polskich; s. 57, powinno być „ziemie polskie”; s. 60, powinno być „szkoccy migranci”; s. 60, zamiast „w środowisku protestanckiego Krakowa” powinno być „w protestanckim środowisku Krakowa”; s. 67, powinno być „soboru trydenckiego”; s. 82, powinno być „wczesnonowożytnej”; s. 95 (przypis), powinno być „niemniej jednak”; s. 109, powinno być „europejskich monarchów”; s. 122, powinno być „w Połocku”; s. 140, powinno być „w angielskiej religijności”; s. 141, powinno być „domów Anglików”; s. 156, powinno być „duchowości potrydenckiej”.

Odnosnie do przypisów należy zwrócić uwagę, że wszystkie tytuły publikacji powinny być zapisane kursywą. W *Bibliografii* chyba właściwsze byłoby połączenie *Starodruków* i *Wydawnictw źródłowych* i wykazanie ich razem jako *Źródła drukowane*, tym bardziej, że uprzednio zamieszczono *Źródła rękopiśmienne*. Podobnie *Opracowania* i *Artykuły naukowe* należało wykazać wspólnie jako *Literatura przedmiotu*. Trzy sygnatury rękopisów z Biblioteki Czartoryskich w Krakowie oraz dokumenty odnalezione w archiwach brytyjskich należało podać wraz z ich tytułami. Natomiast przy rękopisie Wąsowskiego nie podano

miejsca przechowywania manuskryptu i sygnatury. Dopiero powrót do Wstępu daje wiedzę, że jest to dzieło wykazane jednak pośród rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie pod jedną z sygnatur.

Kwerenda archiwalna przeprowadzona przez mgra Tomasza Grzebyka objęła dwie polskie biblioteki (Biblioteka Czartoryskich i Biblioteka Jagiellońska w Krakowie) oraz trzy biblioteki brytyjskie (Bodleian Library w Oksfordzie, British Library w Londynie i The National Archives w Richmond/Londyn). Czy kwerenda w Archiwum Głównym Akt Dawnych była przeprowadzona z wynikiem negatywnym? Dużym brakiem natomiast jest pominięcie kwerendy w Archiwum Państwowym w Gdańsku, w którym przechowywanych jest wiele poszytów dotyczących osiadłych w Prusach Królewskich Anglików i Szkotów.

Dużo lepiej prezentuje się wykorzystanie źródeł drukowanych. Pan Tomasz Grzebyk dotarł do 21 starodruków, które jak sam zaznaczył we Wstępie stały się podstawą jego dysertacji (s. 9). Z tą opinią należy się zgodzić. Większość tych dzieł, szczególnie angielskojęzycznych, nie była dotąd rozpowszechniona w obiegu naukowym w Polsce.

Literatura przedmiotu jest obszerna a dobór publikacji jest uzasadniony. Czytelnik rozprawy mgra Grzebyka szybko jednak zauważy „rozmiłowanie” Autora w publikacjach angielskojęzycznych. Na 167 wszystkich wykazany książek i artykułów, publikacje angielskojęzyczne stanowią 119 a polskojęzyczne zaledwie 48 dzieł. Nawet *Historia Gdańska* Edmunda Cieślaka została wykazana w wersji angielskojęzycznej. W rozprawie pominięto natomiast publikacje polskich autorów dotyczące przybyszów z Wysp Brytyjskich zamieszkujących od XVI w. w miastach Prus Królewskich. Szkoda, że pominięto także publikacje np. Barbary Krysztopy-Czupryńskiej, która od lat zajmuje się relacjami brytyjskich podróżników dotyczącymi Polski. Literatury polskojęzycznej można byłoby więc dołączyć zdecydowanie więcej.

Dysertacja mgra Tomasza Grzebyka zawiera szereg interesujących i ważnych ustaleń merytorycznych dotyczących relacji polsko-angielskich w XVI i XVII w. Na niektóre z nich warto zwrócić szczególną uwagę.

Pan Grzebyk wykazał, że do połowy XVII w. Rzeczpospolita była uznawana w Anglii za państwo tolerancyjne i przyjazne dla wyznawców różnych religii i sekt religijnych (s. 20-22). W połowie XVII w. pojawiały się wśród angielskich elit opinie o narastającym prześladowaniu protestantów w Polsce, a istotną rolę w ich popularyzacji odegrało parlamentarne wystąpienie Oliviera Cromwella w 1658 r. Niestety nie znamy powodów niechęci Cromwella do Polski, ale jego poglądy nie zmieniły na trwałe pozytywnego

postrzegania polskiego społeczeństwa na Wyspach Brytyjskich. W drugiej połowie XVII w. Rzeczpospolita nadal uważana była tam za państwo tolerancyjne wyznaniowo.

W tym miejscu trzeba też zwrócić uwagę na kontekst obecności angielskich przedstawicieli w gronie sygnatariuszy pokoju oliwskiego w 1660 r. Już w 1657 r. Anglia starała się załagodzić konflikt polsko-szwedzki mając na względzie przede wszystkim dobro protestantów walczących przeciwko sobie w obu armiach. Doprowadzenie do podpisania pokoju w Oliwie pomiędzy Rzeczpospolitą a Szwecją, z angielskiej perspektywy politycznej miało być zapewnieniem trwania protestantyzmu w skali ogólnoeuropejskiej i przeciwstawieniem się ekspansji Hiszpanii w Europie (s. 22).

Mało znana jest też rola jaką miała odegrać Polska w relacjach politycznych angielsko-tureckich w XVI i XVII w. Autor dysertacji podkreśla, że na przełomie XV i XVI w. Anglia z powodów gospodarczych zamierzała zbudować na bazie państw rządzonych przez Jagiellonów potężną koalicję antyturecką, ale spotkała się z polską odmową. Jednak w kolejnych dziesięcioleciach Anglia nadal żywo interesowała się relacjami polsko-tureckimi, ale w tym czasie miała już przyjazne stosunki z Turcją. Szczególnie interesująca jest przeprowadzona przez mgra Grzebyka analiza relacji polsko-angielskich za panowania Jakuba I Stuarta. W planach króla angielskiego Rzeczpospolita miała odegrać kluczową rolę w wielkiej chrześcijańskiej koalicji przeciwko imperium osmańskiemu. Był to naturalnie powrót do dawnej koncepcji budowania koalicji z dynastią Jagiellonów, ale w nowych realiach politycznych i wyznaniowych XVII w., w których Anglia miała być liderem europejskiego chrześcijaństwa. Właśnie z tych powodów Jakub I Stuart, co akcentuje Pan Grzebyk, popierał obronę Polski przeciwko Turcji w XVII w.

Reasumując należy zauważyć, że pierwsze dwa paragrafy rozdziału pierwszego niemal w całości omawiają historię dyplomacji polsko-angielskiej w XVI i XVII w. widzianej z perspektywy angielskich dokumentów źródłowych i ustaleń historyków na Wyspach Brytyjskich. Jest to duży walor poznawczy recenzowanej rozprawy.

Plany dotyczące ożenków Zygmunta Augusta i Władysława IV są już raczej znane i opisane, ale interesująca jest ich prezentacja na tle relacji politycznych polsko-angielskich oraz dokumentów źródłowych i opracowań historyków angielskich.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na ustalenia Autora dotyczące losów polskich socynianów na Wyspach Brytyjskich (s. 54). W polskich opracowaniach opis dziejów tej grupy religijnej kończy się z reguły na ich wypędzeniu z Rzeczypospolitej, niekiedy

uwzględnione są jeszcze kierunki emigracji arian. W dysertacji mgra Grzebyka odnajdujemy sporo informacji o oddziaływaniu polskich arian na życie religijne w Anglii w XVII w.

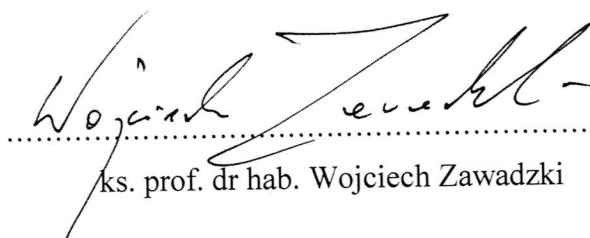
Jak już nadmieniono sporym brakiem recenzowanej dysertacji jest marginalne potraktowanie angielskich i szkockich imigrantów w Prusach Królewskich. Podstawową wiedzę na ten temat mamy już w monografiach dotyczących dziejów Gdańska i Elbląga czy w artykule prof. Sławomira Kościelaka opublikowanym w *Saeculum Christianum* w 2020 r. Bazując choćby na tej literaturze można było scharakteryzować te środowiska, ale niestety tak się nie stało i odnieść można wrażenie, że Pan Tomasz Grzebyk uznał tę problematykę za nieistotną. Trudno jednak byłoby zgodzić się z taką opinią. Anglicy i Szkoci odegrali w Prusach Królewskich ważną rolę kulturotwórczą, wyznaniową, gospodarczą i społeczną i nadal jest wiele zagadnień szczegółowych nieopracowanych i niejasnych. Interesujące byłoby choćby prześledzenie ich związków z dawną ojczyzną czy opinie o angielskich i szkockich emigrantach w Rzeczypospolitej wydawane przez rodaków na Wyspach Brytyjskich. Ta problematyka jak najbardziej wpisuje się w „kwesieie konfesyjne w kontaktach polsko-angielskie” zapisane w tytule rozprawy. Gdyby dysertacja Pana Tomasza Grzebyka miała kiedykolwiek ukazać się drukiem, choćby w jakiejś części, niezbędne byłoby przeprowadzenie postulowanej już kwerendy w Archiwum Państwowym w Gdańsku.

Krytycznie należy ocenić również brak w rozprawie odniesienia do angielskich i szkockich studentów kształcących się Seminarium Papieskim w Braniewie. Podstawowym dokumentem źródłowym, dostępnym zresztą w zasobach internetowych, jest edycja Georga Lühra, *Die Matrikel der päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578-1798*, Braunsberg 1925. Tylko wstępna analiza tego dokumentu przeprowadzona przez recenzenta wykazała, że do końca XVI w. w seminarium tym kształciło się 17 Anglików i Szkotów, wśród nich kilku jezuitów przybyłych z Wysp Brytyjskich. Odnajdujemy tam również sporo informacji biograficznych, szczególnie dotyczących ich aktywności w Polsce. Matrykuły są kapitalnym dokumentem źródłowym wpisującym się w relacje wyznaniowe angielsko-polskie i należało po nie koniecznie sięgnąć.

Ostatnia uwaga dotyczy opinii zapisanej przez Pana Grzebyka w Zakończeniu. Na str. 156 znalazł się następujący wniosek: „[...] chociaż świadomość wyznaniowa mieszkańców Rzeczypospolitej ukształtowała się ostatecznie po potopie szwedzkim [...], to u jej źródeł leżą docierające zza Kanału la Manche informacje związane z prześladowaniami katolików w Anglii”. Nie wiadomo na jakich przesłankach oparto przywołane twierdzenie, ale z jego drugą częścią recenzent nie zgadza się.

Oceniając całokształt przedstawionej do recenzji rozprawy doktorskiej, pomimo opisanych braków i błędów, należy uznać, że jest to opracowanie wartościowe i oryginalne. Szczególnie ważne i nowatorskie jest prześledzenie nieznanych nowożytnych relacji angielsko-polskich, porównawcze przedstawienie spraw społecznych i wyznaniowych w obu państwach a także, o czym już wspomniano, wykorzystanie nieznanych dotąd dokumentów źródłowych i literatury angielskiej proweniencji.

Biorąc więc pod uwagę powyższe argumenty stwierdzam, że przedstawiona do recenzji dysertacja spełnia wszystkie wymogi stawiane rozprawom doktorskim określonym w art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 13 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki [Dz. U. Nr 65, poz. 595, z późniejszymi zmianami], dlatego wnoszę o dopuszczenie mgr. Tomasza Grzebyka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

ks. prof. dr hab. Wojciech Zawadzki